บทที่ 4
แบบเรียนและวรรณกรรมสมัยปฏิรูปการศึกษา (รัชกาลที่ 5)

การพัฒนาการศึกษาของไทยเข้าสู่ระบบโรงเรียนนี้บางท่านเรียกว่า "การปฏิรูปการศึกษา" เนื่องจากมีการเปลี่ยนรูปแบบของการศึกษาอย่างมาก เช่น มีค่าจ้างครู มีการกำหนดแบบเรียนและมีหลักสูตร (ในสมัยแรก ๆ เรียกว่า โครงการศึกษา) มีการวัดผลสอบไล่ให้ประกาศนียบัตร ซึ่งแต่เดิมนั้นการศึกษาระบบจารีตของไทยต่างคนต่างจัดไม่เป็นระบบ สมัยรัฐบาลสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ รัชกาลที่ 5 ได้ดำเนินนโยบายที่จะพัฒนาประเทศเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ ตามแนวของชาติตะวันตก เช่น ประกาศเลิกระบบทาส ปฏิรูประบบการปกครองหัวเมืองเป็นการรวมหัวเมืองประเทศราชชั้นนอกให้เข้ากันเป็นรัฐชาติ และเป็นการกระจายอำนาจส่วนกลางไปสู่หัวเมืองที่เรียกว่า "หัวเมืองประเทศราช" (ในสมัยก่อน พ.ศ. 2435 เริ่มปฏิรูปการปกครองหัวเมือง เมืองต่าง ๆ ในภาคเหนือและภาคอีสานและภาคใต้บางหัวเมือง มีเจ้าเมืองปกครองตนเองในฐานะเป็นประเทศราช มีหน้าที่ส่งส่วยให้รัฐบาลกลาง การปฏิรูปการปกครองนี้ได้รวมอำนาจการปกครองมาเป็นของรัฐบาลกลาง โดยส่งข้าหลวงเทศาภิบาลไปปกครอง ลดอำนาจเจ้าเมืองท้องถิ่นลงไป เป็นการรวมกันเป็นประเทศหรือรัฐชาติที่สมบูรณ์) นอกจากนี้ยังได้ปรับปรุงระเบียบราชการการปกครอง การเก็บภาษีที่เรียกว่าหอรัษฎากรพิพัฒน์ (ตั้งเมื่อ พ.ศ. 2417 รวมทั้งได้จัดตั้งหน่วยงานสาธารณูปโภคขึ้นมาจำนวนมาก ดังที่ทราบกันแล้วนั้น ฉะนั้นรัฐบาลจำเป็นจะต้องใช้เจ้าหน้าที่ในการบริหารราชการและดำเนิน กิจการสาธารณูปโภคที่พัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงเห็นว่า การพัฒนาประเทศนั้นจำเป็นที่จะต้องพัฒนาคุณภาพของประชากรไปพร้อม ๆ กัน การที่จะพัฒนาประชากรได้รวดเร็วและทั่วถึงนั้นก็คือ จัดการศึกษาอย่างเป็นระบบโรงเรียนให้ประชาชนได้ศึกษาอย่างทั่วถึง

ปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการจัดการศึกษาระบบโรงเรียน

การจัดการศึกษาระบบโรงเรียนนี้รัฐบาลต้องใช้งบประมาณอย่างมาก กว่าจะจัดโรงเรียนให้ประชาชนได้ทั่วถึง อีกทั้งยังไม่มีครูนอกจากพระภิกษุที่สอนอยู่ตามพระอาราม รวมทั้งยังหารูปแบบการจัดการศึกษาที่เหมาะสมยังไม่ได้ และผู้ที่มีความชำนาญในการจัดการศึกษาก็มีจำนวนน้อย แต่กระนั้นรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ก็ได้พยายามจัดตั้งโรงเรียนให้จงได้ตามพระราชปณิธาน ซึ่งมีปัจจัยสำคัญ ๆ พอจะสรุปได้ ดังนี้

1) การได้รับการศึกษาแบบใหม่ของสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ พระองค์เป็นประมุขของชาติที่ได้รับการศึกษาแบบตะวันตกทั้งทางตรงและทางอ้อมนั่นคือ พระองค์เป็นราชโอรสของสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ รัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นกษัตริย์สมัยใหม่องค์แรกของไทย รัชกาลที่ 4 ทรงปรับตัวให้ทันกับสภาวะการเปลี่ยนแปลงทั้งภายในภายนอกประเทศ ที่ชาวตะวันตกกำลังเข้ามามีบทบาท พระองค์ทรงจ้างครูสตรีชาวอังกฤษ ชื่อ แอนนา เลียวโนเวนส์ มาถวายการสอนภาษาอังกฤษและวิทยาการสมัยใหม่แก่พระราชโอรส (รัชกาลที่ 5) เมื่อ พ.ศ. 2405 เป็นเวลา 5 ปี หลังจากแหม่มแอนนา ฯ กลับไปแล้วทรงศึกษากับหมอจันดเล (John H. Chandler) อยู่ระยะหนึ่ง ครั้นเมื่อครองราชย์ (พ.ศ. 2411) ยังทรงศึกษากับนายแปตเตอร์สัน (Francis George Patterson) ต่ออีก แสดงว่า พระองค์ (รัชกาลที่ 5) ได้ทรงศึกษาเล่าเรียนแบบตะวันตกไม่น้อยไปกว่าทรงศึกษาภาษาไทยแบบจารีต ทำให้พระองค์เห็นความสำคัญของการศึกษาแบบตะวันตก และการที่พระองค์ได้มีโอกาสเสด็จต่างประเทศมีส่วนทำให้พระองค์เห็นความสำคัญของการศึกษาระบบใหม่มากขึ้น ดังจะเห็นได้จากครั้งแรกเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์ ในปี พ.ศ. 2414 ทรงมีพระราชดำริจะตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษแก่ลูกขุนนางแต่หาครูไม่ได้จึงส่งไปเรียนที่โรงเรียนแรฟเฟิลในสิงคโปร์แทน และในปีเดียวกันนี้ (พ.ศ. 2414) ได้ประกาศพระราชโองการตั้งโรงเรียนหลวงในพระบรมมหาราชวังนับว่า เป็นโรงเรียนแรกของทางราชการไทย เพื่อให้บุตรหลานของขุนนางและพระบรมวงศานุวงศ์ได้ศึกษาเล่าเรียนระบบใหม่แทนการศึกษาระบบจารีตเดิม (สมเด็จกรมพระยาดำรง -

ราชานุภาพ, "ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษาปรัตยุบันแห่งประเทศสยาม" เอกสารนิเทศการศึกษาฉบับสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2525 หน้า 195)

จะเห็นได้ว่า แนวคิดในเรื่องการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ได้มีทัศนะกว้างเห็นการณ์ไกล ที่จะให้บุตรขุนนางและพระบรมศานุวงศ์ได้มีโอกาสศึกษาทั้งภาษาไทย เลข และระเบียบราชการ รวมทั้งภาษาอังกฤษด้วย ฉะนั้น ด้วยพระราชปณิธานนี้เป็นปัจจัยสำคัญอันหนึ่งที่ก่อให้การศึกษาระบบโรงเรียนของไทยได้เจริญรุดหน้า และทรงอุดหนุนพระราชทรัพย์แก่ครูและเบี้ยเลี้ยงนักเรียนอีกด้วย ในครั้งนั้นทรงโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจาร-ยางกูร) เป็นอาจารย์ใหญ่ครั้งแรกและได้แต่งหนังสือแบบเรียนหลวง (มูลบทบรรพกิจ วาหนิติ์นิกร อักษร-ประโยค สังโยคพิธาน ไวพจน์พิจารณ์ พิศาลการันต์) พิมพ์ครั้งแรกที่โรงพิมพ์หลวง ปี พ.ศ. 2414 จำนวน 2,000 ฉบับ

2) การได้รับแรงกระตุ้นและแบบอย่างจากชาวตะวันตก การที่ไทยเปิดค้าขายกับชาวต่างประเทศสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา ชาวตะวันตกเข้ามาค้าขายและเผยแพร่คริสตศาสนาที่กรุงเทพ ฯ จำนวนมากขึ้น และกลุ่มมิชชันนารีได้เปิดโรงเรียนบ้างแล้วเช่นนั้น โรงเรียนหมอเรโนล์เฮาส์ (พ.ศ. 2395) ประกอบกับขุนนางไทยเริ่มเข้าใจความเจริญของชาวตะวันตกมากขึ้น ทำให้มีโลกทัศน์กว้างขึ้น การที่ชาวตะวันตกได้นำวิทยาการใหม่ ๆ เข้ามาเผยแพร่ มีการตั้งโรงพิมพ์ ออกหนังสือพิมพ์ข่าวสาร และพิมพ์หนังสือเล่มออกจำหน่าย ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งต่อแนวคิดในการจัดตั้งโรงเรียน การที่ชาวยุโรปนำเครื่องพิมพ์เข้ามานั้นช่วยให้วิชาการของไทยก้าวหน้ามากในระยะหลัง เช่น มีการพิมพ์หนังสือแบบเรียน และวรรณกรรมของสุนทรภู่ ทำให้ชาวไทยเห็นความสำคัญของการศึกษาเล่าเรียนมากขึ้น

หมอบลัดเล (แดน บิช แบรดเลย์) เข้ามาอยู่เมืองไทยเมื่อ พ.ศ. 2379 (ร.3) และสิ้นชีวิตในเมืองไทย พ.ศ. 2416 (สมัย ร.5) เป็นชาวอเมริกันเข้ามาเผยแพร่คริสตศาสนา ได้เสนอความเห็นกระตุ้นให้มีการปรับปรุงการศึกษาของประเทศอยู่เนือง ๆ เพื่อให้คนไทยได้เรียนรู้ศิลปศาสตร์ของชาติตะวันตกอันเป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองในภายหน้า

ในระยะสมัยเดียวกัน หมอสมิท ได้มาตั้งโรงพิมพ์ที่บางคอแหลม ได้มีส่วนกระตุ้นในการจัดการศึกษาระบบโรงเรียนอยู่ไม่น้อยเช่นเดียวกัน การนำแนวความคิดทางการศึกษาของชาวตะวันตกมาเผยแพร่เป็นการสร้างมโนทัศน์ให้แก่ขุนนางไทยและประชาชนชาวไทยให้เห็นความสำคัญของการจัดการศึกษา ซึ่งเป็นแนวร่วมอีกแนวหนึ่งสนับสนุนกิจการโรงเรียนที่องค์พระประมุขได้มีพระราชปณิธานอย่างแน่วแน่จะจัดตั้งโรงเรียนให้แพร่หลายทุกหัวเมือง

3) **ความต้องการเจ้าหน้าที่บริหารราชการในการปรับปรุงประเทศ** ประเทศไทยรัชสมัยพระจุลจอมเกล้า ฯ ถูกชาติตะวันตกคุกคามอย่างหนักในการแสวงหาอาณานิคม ซึ่งเหตุการณ์นี้ได้เกิดอยู่รอบบ้านแล้วในรัชสมัย พระจอมเกล้า ฯ (ร.4) เช่นไทยเสียประเทศเขมรให้แก่ฝรั่งเศส ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 5 ภัยจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกรุนแรงยิ่งขึ้น ถ้าไทยไม่พัฒนาประเทศให้ทันสมัยเห็นทีจะตกอยู่ใต้อำนาจของจักรวรรดินิยมตะวันตก ฉะนั้น รัฐบาลของสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ มีนโยบายที่จะปรับปรุงประเทศ จึงจำเป็นจะต้องพัฒนาคุณภาพของประชาชนไปด้วย โดยเฉพาะความต้องการเจ้าหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินที่มีโลกทัศน์อันกว้างที่เรียกว่า หัวสมัยใหม่ เพราะพระองค์ตระหนักดีว่าขุนนางรุ่นเก่านั้นโลกทัศน์แคบ และยังไม่อาจจะปรับตัวในการบริหารราชการแผ่นดินระบบใหม่แบบตะวันตกได้ ฉะนั้น การจัดตั้งโรงสอนหนังสือหรือโรงสกูลนี้เป็นการฝึกหัดราชการแผ่นดินแก่บุตรหลานขุนนางและบุตรหลานของราษฎร เพื่อที่จะมารับราชการในองค์การของรัฐที่กำลังขยายอย่างรวดเร็ว ซึ่งจะเห็นได้จากการจัดตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรเมื่อปี พ.ศ. 2427 ที่วัดมหรรณพารามเป็นแห่งแรกนั้น และพยายามขยายไปตามหัวเมืองอีกด้วย

การปรับปรุงประเทศในสมัยรัฐบาลสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ นี้เป็นปัจจัยสำคัญที่ต้องการกำลังคนที่มีความรู้เข้ามาช่วยราชการ ซึ่งมีส่วนกระตุ้นให้รัฐบาลพัฒนาการศึกษาอย่างรุดหน้าเพื่อผลิตคนเข้ามาใช้ในราชการแผ่นดิน นอกจากตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรดังกล่าวแล้วยังได้ตั้งหน่วยราชการที่มีหน้าที่ในการจัดการศึกษาโดยตรง คือ **"กรมศึกษาธิการ"** เมื่อ พ.ศ. 2430 และโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นเสนาบดีกรมคนแรก

วรรณกรรมสมัยปฏิรูปการศึกษา

สมัยปฏิรูปการศึกษา เป็นช่วงแห่งการเปลี่ยนแปลง เนื่องจากเป็นระยะที่เริ่มรับเอาวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามา ซึ่งมีผลต่อด้านวรรณกรรมของไทยเป็นอย่างมาก แม้วรรณกรรมร้อยกรองที่รุ่งเรืองสูงสุดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะยังคงมีต่อเนื่องถึงสมัยนี้อยู่ก็ตาม แต่ในระยะนี้นับเป็นจุดเริ่มต้นความนิยมวรรณกรรมร้อยแก้วแบบตะวันตกมากขึ้น ทั้งประเภทบันเทิงคดี (Fiction) ที่เป็นนวนิยาย (Novel) และเรื่องสั้น (Short-Story) กับประเภทสารคดี (Non-fiction) ซึ่งแต่งเป็นบทความและจดหมาย

กวีที่มีชื่อเสียงมีมากมาย นับแต่พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชบริพาร เช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระปรีชาสามารถมากทั้งด้านร้อยแก้วและร้อยกรอง บทพระราชนิพนธ์อันทรงคุณค่า เช่น พระราชพิธีสิบสองเดือน พระราชนิพนธ์ไกลบ้าน ฯลฯ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง-ราชานุภาพทรงเขียนบทความต่าง ๆ ทางประวัติศาสตร์ ทรงแต่งแบบเรียนเร็ว และนิทาน เช่น นิทานโบราณคดี ฯลฯ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงแต่งร้อยกรอง เช่น โคลงเรื่องรามเกียรติ์ รุไบยาต ของโอมาร์ คัยยาม (Rubiyat of Omar Khayyam) ซึ่งกวีชาวอังกฤษแปลบทละครเรื่องสาวเครือฟ้า ทรงได้เค้าเรื่องมาจาก Madame Butterfly ฯลฯ พระยาศรีสุนทรโวหารแต่งแบบเรียนหลวงและหนังสือเรียนต่าง ๆ หลายเล่ม เป็นต้น

เหตุการณ์สำคัญที่มีผลให้วรรณกรรมสมัยนี้เจริญรุ่งเรือง เช่น

- **การตั้งหอพระสมุด** ได้ตั้งหอพระสมุดวชิรญาณเมื่อ พ.ศ. 2427 ปัจจุบันคือหอสมุดแห่งชาติ

- **การออกหนังสือพิมพ์** ในสมัยนี้มีการออกหนังสือพิมพ์หลายฉบับ เช่น วชิรญาณ ทวีปัญญา ลักวิทยา ถลกวิทยา ฯลฯ

- **การตั้งโบราณคดีสโมสร** เมื่อ พ.ศ. 2450 เพื่อค้นคว้าและรวบรวมหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีของไทย แต่ต่อมาก็ได้เลิกล้มไป

วรรณกรรมที่นำมาใช้เรียน

กวีในสมัยนี้มีผลงานอันทรงคุณค่ามากมายซึ่งคณะผู้จัดทำหนังสือเรียนภาษาไทยได้คัดเลือกวรรณกรรมบางเรื่องมาให้นักเรียนเรียนในโรงเรียนมัธยมศึกษาแต่ละระดับ ดังนี้

ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น

1. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว - บทร้อยกรองเรื่อง พระสุริโยทัย ขาดคอช้าง

2. พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) - สัตวาภิชาน

3. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ - บทร้อยกรองเรื่อง สักวา

4. พระยาสีหราชฤทธิไกร (ทองคำ สีหอุไร) - นิทานเทียบสุภาษิต : ฝนทั่งให้เป็นเข็ม พายเรือทวนน้ำ กลิ้งครกขึ้นเขา

5. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) - ธรรมจริยา : ความสัตย์สุจริต

ระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย

1. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว - พระบรมราโชวาท สุภาษิตโสพลไตรยางค์ โคลงสุภาษิตนฤทุมนาการ พระราชวิจารณ์เรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พระราชนิพนธ์ ขัตติยพันธกรณี และพระนิพนธ์ตอบของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

2. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ - พระครูวัดฉลอง

3. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร - นายขนมต้มชกพม่าถวายตัวพระเจ้าอังวะ

4. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ - เสนาะฉันท์

5. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) - ราตรี

6. พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) - นมัสการ : พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ มาตาปิตุคุณ อาจาริยคุณ

แบบเรียนภาษาไทยสมัยปฏิรูปการศึกษา

การใช้แบบเรียนในสมัยนี้ แบ่งออกเป็น 2 ระยะ คือ

ระยะที่ 1 พ.ศ. 2414-2430 ใช้แบบเรียนหลวงของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร)

ระยะที่ 2 พ.ศ. 2431-2453 มีแบบเรียน 5 เล่มคือ แบบเรียนเร็วของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, แบบสอนอ่านของกรมศึกษาธิการ, มูลปกรณ์ของเจ้าหมื่นศรีสรรักษ์, แบบเรียนใหม่ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี และแบบสอนอ่านใหม่ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี

แบบเรียนในระยะที่ 1 (พ.ศ. 2414-2430)

แบบเรียนหลวงของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร)

พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) แต่งแบบเรียนหลวงเมื่อครั้งยังเป็นหลวงสารประเสริฐ แบบเรียนชุดนี้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2414 สำหรับใช้เป็นแบบสอนหนังสือไทย ซึ่งมีเพียง 5 เรื่อง ในการพิมพ์ครั้งแรก ไวพจน์พิจารณ์ แทรกอยู่ในสังโยคพิธาน ต่อมา ผู้แต่งได้รวบรวมคำแล้วจัดหมวดหมู่ แยกเนื้อหาเป็นอีกเล่มหนึ่ง แบบเรียนชุดนี้จึงมี 6 เล่ม รวมเรียกว่า แบบเรียนหลวง 6 เล่ม บางทีก็เรียกว่า แบบสอนหนังสือไทยหรือใช้ชื่อตามหนังสือเล่มแรกว่า แบบเรียนชุดมูลบทบรรพกิจก็ได้ แบบเรียนทั้ง 6 มีชื่อคล้องจองกันว่า มูลบทบรรพกิจ วาหะนิติ์นิกร อักษรประโยค สังโยคพิธาน ไวพจน์พิจารณ์และพิศาลการันต์

มีแบบเรียน 5 เล่ม คือ

1. แบบเรียนเร็วของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

แบบเรียนเร็วของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพมี 3 เล่ม แต่ละเล่มมีรายละเอียดดังนี้

แบบเรียนเร็ว เล่ม 1

แบบเรียนเร็ว เล่ม 1 เป็นหนังสือสอนอ่าน แบ่งเนื้อหาเป็นบทและมีแบบสอนอ่าน เริ่มจากพยัญชนะ 44 ตัว แบ่งเป็นวรรคตามฐานที่เกิด แล้วมีแบบทดสอบทายพยัญชนะ การประสมสระในมาตราแม่ ก กา คือ มาตราที่ไม่มีตัวสะกด มีบทสอนอ่านเป็นคำพยางค์เดียว แล้วเพิ่มพยางค์ด้วยการเอาคำมาประสมกันให้มีความหมายเป็นคำ เป็นวลี สอนการผันวรรณยุกต์ตามไตรยางค์และการสะกดด้วยมาตราตัวสะกดต่าง ๆ เอาคำที่เรียนแล้วมาผูกเป็นประโยคง่าย ๆ แล้วแต่งเป็นเรื่องสั้น ๆ

แบบเรียนเร็ว เล่ม 2

แบบเรียนเร็ว เล่ม 2 เป็นหนังสือต่อจากแบบเรียนเร็วเล่ม 1 ใช้สำหรับสอนอ่านเขียนและการใช้คำ มีแบบฝึกเขียนมากกว่าแบบฝึกอ่าน มีเนื้อหาสอนการใช้ไม้ม้วน ไม้มลายและคำที่ใช้ไม้มลายที่มีตัว ย ข้างท้าย ซึ่งบางคำเขียนต่างจากปัจจุบัน เล่ม 2 นี้จะเน้นแบบฝึกทั้งฝึกอ่าน ฝึกเขียนตามคำบอก ฝึกสังเกตคำที่แตกต่างกัน เช่น คำที่ใช้ไม้ม้วนกับไม้มลาย ฝึกเติมคำในช่องว่างให้รู้จักคิดหาคำที่เหมาะสมมาใช้ ซึ่งนับว่าเป็นแบบเรียนที่ทันสมัย เปลี่ยนจากการสอนให้ท่องจำมาเป็นการสอนให้รู้จักคิด เลือกสรรหาคำและรู้จักตัดสินใจใช้คำอย่างเหมาะสม

แบบเรียนเร็ว เล่ม 3

แบบเรียนเร็ว เล่ม 3 มีเนื้อหาแบ่งเป็น 3 ภาค คือ

ภาคที่ 1 ว่าด้วย ชนิดของคำ 7 ชนิดคือ คำชื่อ คำกริยา คำคุณ คำวิเศษณ์ คำต่อ คำออกเสียง และคำแทนชื่อ ประโยค การเรียงคำในประโยค ประโยค 2 ส่วน ประโยค 3 ส่วน

ภาคที่ 2 ว่าด้วยการแต่งประโยค ทั้งส่วนชื่อผู้ทำ ส่วนกริยาและส่วนชื่อผู้ถูกทำ การแต่งประโยคความรวม

ภาคที่ 3 ว่าด้วย การเก็บใจความด้วยการลดคำแต่ง (คำขยาย) ให้เหลือแต่ใจความสำคัญ

2. แบบสอนอ่านของกรมศึกษาธิการ

พระยาปริยัติธรรมธาดาเป็นผู้แต่งแบบสอนอ่านของกรมศึกษาธิการ สำหรับนำมาใช้อ่านคู่กับแบบเรียนเร็ว ตามประเพณีการอ่านหนังสือต้องมีหนังสือสำหรับหัดให้นักเรียนอ่านเพื่อซ้อมความรู้ที่ได้เรียนมาจากตำรา พอเรียนเรื่องหนึ่งจบก็จะอ่านซ้อมไปหลาย ๆ เรื่องจนอ่านคล่อง

การแต่ง แต่งเป็นเรื่องง่าย ๆ สั้น ๆ สำหรับให้นักเรียนอ่านเรื่องหนึ่งในวันหนึ่ง วิธีสอนคือ ให้นักเรียนอ่านวันละเรื่องหรือครึ่งเรื่องตามระดับสติปัญญาของเด็ก วันต่อมาก็ให้เล่าเรื่องที่อ่านเหมือนเล่านิทาน

3. มูลปกรณ์ของเจ้าหมื่นศรีสรรักษ์

นอกจากแบบเรียนเร็วของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่กรมศึกษาธิการจัดพิมพ์แล้ว ยังมีการใช้แบบเรียนมูลปกรณ์ 3 เล่ม ของเจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ ซึ่งแต่งในช่วงเดียวกัน แต่ที่หลังแบบเรียนหลวง 6 เล่ม มีจุดมุ่งหมายเพื่อใช้เป็นหนังสือสอนการอ่านและการเขียน

4. แบบเรียนใหม่ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี

เมื่อประกาศใช้โครงการศึกษาฉบับแรกใน พ.ศ. 2441 จึงทำให้มีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรและแบบเรียน วิชาภาษาไทยได้เปลี่ยนจากแบบเรียนเร็ว 3 เล่ม มาใช้แบบเรียนใหม่ 3 เล่ม ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีซึ่งแก้ไขปรับปรุงจากแบบเรียนเร็วให้นักเรียนสามารถเรียนได้ง่ายและเร็วขึ้น ขณะนั้นเริ่มมีการฝึกหัดครูแล้ว ถ้าครูฝึกหัดมาดีและสอนตามวิธีของแบบเรียนเร็ว เด็กก็จะอ่านได้เร็วกว่าสมัยโบราณ แต่ถ้าครูไม่รู้วิธีสอน เมื่อเด็กเรียนจบแบบเรียนแล้วจะยังอ่านหนังสือไม่ออก จนวิจารณ์กันว่าแบบเรียนเร็วสู้มูลบทบรรพกิจที่เป็นหนังสือเดิมไม่ได้

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้แต่งแบบเรียนใหม่นี้ แล้วทดลองใช้สอนที่โรงเรียนจุลนาคก่อน ต่อมาได้มอบให้รัฐบาลและใช้เป็นแบบเรียนของโรงเรียนต่าง ๆ ทั่วไป ซึ่งผู้แต่งก็ระบุไว้ในคำนำว่า หนังสือจะไม่เป็นครูเหมือนในจินดามณีและมูลบทบรรพกิจ ครูจะต้องเป็นครูเอง (เบ็ญจวรรณ สุนทรากุล 2525, 59-60)

แบบเรียนใหม่มี 7 เล่ม ลักษณะการนำเสนอเนื้อหาที่สำคัญมีดังนี้

1. การสอนพยัญชนะ และสระ ไม่เสนอเรื่องลำดับจาก ก ถึง ฮ แต่เริ่มจากอักษรที่ง่ายสำหรับเด็กก่อน ดังนั้น ในบทที่ 1 จึงเริ่มต้นที่พยัญชนะตัว บ และ ป สระ คือ อา อำ เอา แล้วประสมกันอ่านเป็นคำ เช่น

บ-อา-บา (อ่านว่า บอ-อา-บา)

ป-อา-ปา

บ-อำ-บำ ป-อา-ปา บ-เอา-เบา ป-เอา-เปา

2. มาตราแบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือ

- มาตราแม่ ก กา
- มาตราตัวสะกดคำเป็น
- มาตราตัวสะกดคำตาย

การแบ่งมาตราแบบนี้เหมือนกับมูลบทบรรพกิจ คือ เล่ม 1 เป็นมาตรา แม่ ก กา เหมือนกัน เล่ม 2 เป็นมาตราแม่กง กน กม เกย ซึ่งก็คือมาตราตัวสะกดคำเป็น และเล่ม 3 เป็นมาตราแม่กก กด กบ คือ มาตราตัวสะกดคำตาย นั่นเอง แต่การผันอักษร

ในมูลปกรณ์ผันทุกคำเหมือนมูลบทบรรพกิจ ส่วนแบบเรียนใหม่เน้นเฉพาะคำที่มีความหมายเหมือนแบบเรียนเร็ว

3. เนื้อหามีการนำเสนอแบบเปรียบเทียบ เช่น อักษรควบกล้ำจะสอนเปรียบเทียบกับอักษรเดียว เช่น ก-กี กร-กรี, ป-ปา, ปล-ปลา ฯลฯ แล้วยกคำที่มีความหมาย เช่น หัวปลี ตัวปลา ฯลฯ ซึ่งต่างจากแบบเรียนหลวงเล่ม 3 - อักษรประโยค จะแจกอักษรควบทุกคำ แล้วสรุปว่า มีคำที่ใช้ได้อยู่กี่คำ จึงทำให้เนื้อหาเยิ่นเย้อ น่าเบื่อหน่ายเพราะคำส่วนใหญ่ไม่มีความหมาย แต่มีข้อดีคือ ทำให้ผู้เรียนเขียนได้ถูกต้อง แม่นยำเพราะมีการฝึกหัดมาก

5. แบบสอนอ่านใหม่ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี

แบบสอนอ่านใหม่มี 7 เล่ม สำหรับใช้คู่กับแบบเรียนใหม่ เพื่อให้นักเรียนฝึกหัดอ่านให้คล่องแคล่ว เนื้อหามีจุดมุ่งหมายในการอบรมสั่งสอนผู้อ่านให้คิดอย่างมีเหตุผล เป็นนักวิทยาศาสตร์ให้มีน้ำใจเป็นนักกีฬาและให้รู้จักหน้าที่เป็นพลเมืองดี ดังนั้น แบบสอนอ่านใหม่ทุกเล่มจึงมีเนื้อหาแบ่งเป็น 3 ภาค คือ

ภาคที่ 1 เรื่องธรรมชาติศึกษา เพื่อให้รู้ว่าความลับของธรรมชาติ เป็นเบื้องต้นแห่งวิทยาศาสตร์ ซึ่งจะอบรมให้อยู่ในอำนาจแห่งเหตุ กล่าวถึง ความลับของธรรมชาติ สัตว์ พืช โลก ท้องฟ้า ฯลฯ

ภาคที่ 2 เรื่องกีฬา เพื่ออบรมให้มีน้ำใจนักกีฬา คือ น้ำใจซึ่งไว้ใจได้ ทั้งมิตร ทั้งศัตรู เพราะเป็นน้ำใจที่สุภาพและรักเกียรติ กล่าวถึง กีฬาต่าง ๆ เช่น มอญซ่อนผ้า ตี่จับ ซ่อนหา โพงพาง ฯลฯ

ภาคที่ 3 เรื่องหน้าที่พลเมืองดี เพื่ออบรมให้เป็นพลเมืองดี รู้หน้าที่ของพลเมืองตามรัฐธรรมนูญ กล่าวถึง การทำให้เป็นคนไม่รกโลก การตอบแทน คำแนะนำดี รัฐพลี การสมาคม หน้าที่ของเจ้าบ้านและลูกบ้าน เรื่องของบุคคลสำคัญ เช่น ฟลอเรนซ์ไนติงเกล เฮ็นรี่ ฟอร์ด ฯลฯ

นอกจากนี้ในช่วงที่ 2 ยังมีแบบสอนอ่านอื่น ๆ อีก ได้แก่

1. แบบสอนอ่านวิชาภาษาไทย ใช้แบบสอนอ่านกวีนิพนธ์ต่าง ๆ ที่ตัดตอนมาจากวรรณคดี เช่น รามเกียรติ์ตอนศึกกุมภกรรณและตอนท้าวมาลีวราชว่าความ สังข์ทองตอนเลือกคู่ หาปลา หาเนื้อ และตอนดีดลี สามก๊กตอนโจโฉแตกทัพเรือ ราชาธิราชตอนศึกพระเจ้าฝรั่งมังน้อง อิเหนาตอนศึกท้าวกะหมังกุหนิง พระอภัยมณีตอนครองเมืองผลึกและแบบสอนอ่านสุภาษิต ได้แก่ อิศปปกรณำ-ไม่ทราบผู้แต่งเป็นนิทานสุภาษิตสำหรับเด็ก หิโตประเทศวัตถุปะกะระณำ-เป็นนิทานสอนหลักธรรมทางพุทธศาสนาและนิทานอิสป-ผู้แต่งคือ มหาอำมาตย์ตรี พระยาเมธาธิบดี เป็นนิทานสั้น ๆ แล้วมีบทสรุปสั่งสอนตอนท้ายเรื่อง

2. แบบสอนอ่านวิชาเฉพาะ เช่น แบบสอนอ่านพงศาวดาร เรียบเรียงโดย พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) แบบสอนอ่านภูมิศาสตร์ ผู้แต่งคือ นายดับบลิว ยี ยอนสัน ผู้แปลคือ พระยาเมธาธิบดี และเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี แบบสอบอ่านธรรมจริยา และหนังสือพลเมืองดีของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (ขณะเป็นพระไพศาลศิลปศาสตร์) แบบสอนอ่านศุขวิทยาของหลวงสนิทราช (พระยาราช-นิกูล) อีกเล่มหนึ่งเป็นของหลวงประมูลวิชาเพิ่ม (ชุ่ม ชินะเดมีย์) แบบสอนอ่านการเพาะปลูกของพระยาเมธาธิบดี แบบสอนอ่านการค้าขายของ พระยาพณิชยศาสตรวิธาน เป็นต้น.